

Aan de burgemeester van de gemeente Amersfoort,
De heer Drs. L.M.M. Bolsius
Postbus 4000
3800 EA AMERSFOORT

Amersfoort, 6 oktober 2023

Geachte heer Bolsius,

Door u is op 13 april 2021 de begeleidingscommissie *Onderzoek ontrecting en rechtsherstel joods onroerend goed en joodse inwoners Amersfoort* in het leven geroepen. De commissie bestaat uit leden met een joodse- en niet-joodse achtergrond. Kern van het door u gevraagde onderzoek betreft de eventuele rol van de gemeente Amersfoort bij de ontrecting (tijdens de Tweede Wereldoorlog) van joodse inwoners en hun bezittingen en het rechtsherstel (na de bevrijding).

De commissie heeft bij de start van het onderzoek haar taak gedefinieerd:

- Benaderen van kandidaat onderzoekers en het selecteren van een naar het oordeel van de commissie geschikte kandidaat. Daarbij is de keuze gevallen op de heer Drs. M.J. Vos (hierna verder te noemen: de onderzoeker) van Bureau Historisch Onderzoek & Meer uit Utrecht. De onderzoeker heeft ruime ervaring in het samenwerken met instellingen als Nationaal Monument Kamp Amersfoort, het Joods Historisch Museum resp. het Joods Cultureel Kwartier en het Nationaal Holocaust Museum in oprichting. Ook heeft hij meerdere publicaties en onderzoeken op het terrein van ontrecting en rechtsherstel op zijn naam staan; zo deed hij onderzoek in opdracht van de gemeente Winterswijk. Samen met Serge ter Braake publiceerde onderzoeker het boek: 'Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces (Amsterdam: Boom 2013)'.
- Voorbereiden van het onderzoek door het formuleren van de onderzoeksvragen.
- Bijwonen van vergaderingen met de onderzoeker, het leveren van benodigde informatie, het meedenken in vragen die tijdens het onderzoek opkomen met ruimte voor dialoog.
- Meelezen met het conceptrapport. Wij hebben op meerdere onderdelen van het rapport onze mening gegeven waarna het de onderzoeker was die een afweging maakte of hij de voorgestelde aanpassingen wenste over te nemen of niet. De gemaakte opmerkingen ter verbetering betroffen vaak het verhelder van in de ogen van de commissie onduidelijke passages of het gebruiken van minder vaktechnisch taalgebruik. Een aantal van de door de commissie gemaakte opmerkingen zijn door de onderzoeker overgenomen. Bij andere opmerkingen hield de onderzoeker vast aan zijn verhaal en interpretatie.

Bij haar werkzaamheden is de commissie op waardevolle wijze ondersteund door mevrouw Saskia van den Berg-Ebbenhorst. U bent tussentijds over de voortgang van het onderzoek en onze betrokkenheid daarbij geïnformeerd.

In deze brief komen wij met onze conclusies, opmerkingen en overwegingen.

Het onderzoek heeft een grote urgentie. De Shoah, de systematische vervolging van en de moord op joden, heeft alleen al in Amersfoort aan meer dan 350 mensen het leven gekost. Daarmee is een enorm gat geslagen in de samenstelling van de Amersfoortse bevolking. Tot aan de Tweede Wereldoorlog was de joodse gemeenschap al ruim tweehonderd jaar in Amersfoort aanwezig. Daarmee is het ook een van de oudste in Nederland.

De begeleidingscommissie vindt het dan ook noodzakelijk dat zoveel mogelijk Amersfoorters kennisnemen van dit rapport dat de tijd vanaf 1940 tot ongeveer 1950 beschrijft. Het rapport draagt immers bij aan bewustwording van het leed van de overlevenden en nabestaanden als gevolg van de Shoah. Dat is van het grootste belang, juist ook nu, in een tijd waarin we opnieuw het antisemitisme

zien toenemen, waarin de Shoah door sommigen wordt ontkend en waarin kennis over de Shoah te kort schiet.

Wij zijn als begeleidingscommissie vanaf de start tot en met de afronding van deze brief tien keer bij elkaar geweest. De gesprekken binnen de commissie waren zeer inhoudelijk, fundamenteel, vanuit verschillende gezichtshoeken en in meerdere gevallen niet zonder emotie. Wij hebben er steeds naar gestreefd om, met respect voor de verschillende achtergronden van de commissieleden, tot een eensluidend standpunt te komen. Dat is gelukt. Alle commissieleden delen de inhoud van deze brief. De weg van totstandkoming van het rapport en de inhoud van het rapport hebben op de commissie een diepe indruk gemaakt. De commissie erkent de kwaliteit van het rapport.

Voordat wij inhoudelijk op het rapport ingaan, willen wij in dit kader de termen 'ontrechting' en 'rechtsherstel' eerst duiden, waarbij wij ons hebben laten leiden door de verklarende omschrijving in Van Dale:

- Onder ontrechten en ontrechting worden verstaan het rechteloos maken van mensen, mensen van hun rechten beroven resp. mensen hun rechten onthouden. Naar de interpretatie van deskundigen en de beleving van joodse medeburgers staat de ontrechting gelijk aan ontmenselijking, een van de doelen die de bezetter nastreefde.
- Onder rechtsherstel wordt verstaan het herstel van onrechtmatig ontnomen rechten resp. het doen eindigen van een onrechtmatige feitelijke toestand. Op landelijk niveau werd daartoe de Raad voor het Rechtsherstel opgericht, welk college zich bezighield met de tijdens en na de Duitse bezetting in beslag genomen en verbeurdverklaarde vermogens en goederen. Het college is opgeheven in 1967.

Vooraf moet geconstateerd worden dat er met betrekking tot enkele onderwerpen helaas te weinig documentatie bewaard gebleven is om een precieze reconstructie mogelijk te maken. Als voorbeeld noemen wij het onderwerp gemeentelijke belastingen, waarvan de betreffende archieven regulier vernietigd zijn.

Onze interpretatie van het rapport is niet alleen de beoordeling van de uitgangspunten en bevindingen van de onderzoeker. Er zit in het beoordelen van de bevindingen ook een morele component.

De feitelijke historische analyse van de op dit moment onderzochte en beschikbare documenten in het rapport laat zien dat er mogelijk een relatie is tussen het handelen van de gemeente en het benadelen van individuele joodse inwoners. De gemeente nam bijvoorbeeld het besluit tot aankoop van een pand uit joods bezit. De uitvoering daarvan is niet doorgegaan omdat de provincie Utrecht de aankoop niet goedkeurde. Het is niet uit te sluiten dat in de toekomst alsnog bronnen beschikbaar komen, die tot meer inzicht aanleiding kunnen geven.

Naar het oordeel van de commissie heeft/hebben de gemeente Amersfoort en/of politici en ambtenaren moreel laakbaar gedrag getoond, onder meer door niet te handelen waar dat wel verwacht had moeten worden. Dat spreekt uit het feit dat:

- De joodse inwoners collectief hebben geleden na het gedwongen aftreden van burgemeester Van Randwijck en waarnemend burgemeester Noorderwier onder opvolgende burgemeesters Harloff en Wendling en het optreden (of nalaten daarvan) van ambtenaren en politie.
- Weinig is gebleken van acties van de gemeente om haar joodse burgers te beschermen, hetgeen wel de taak is van de gemeente. Anders gesteld, uit de documentatie blijkt nauwelijks iets van zorg van de gemeente voor haar joodse burgers om hen als gelijkwaardig te behandelen en zeker ook te beschermen tegen uitsluiting, benadeling en agressie, zelfs met de dood tot gevolg.

- De gemeente het besluit nam tot aankoop van een pand uit joods bezit. De uitvoering daarvan is niet doorgegaan omdat de provincie Utrecht de aankoop niet goedkeurde.
- De gemeente betrokkenheid heeft gehad bij schade aan de synagoge en een bijgebouw. Niet duidelijk is geworden wie precies de opdracht gaf, de gemeente of de gemeentepolitie. Tot maart 1943 viel de gemeentepolitie onder de verantwoordelijkheid van de burgemeester en toen waren de meeste anti-joodse maatregelen al van kracht. Na maart 1943 viel de politie onder verantwoordelijkheid van de Duitse instanties en het directoraat-generaal van politie. De burgemeester hield nog wel een informele invloed.
- De gemeente na de oorlog een uiterst technocratische benadering volgde, waaruit geen enkele empathie sprak voor het feit dat juist de joodse overlevenden meer aandacht behoeften omdat zij als gevolg van de ontrechting en onthechting, meer nog dan andere bevolkingsgroepen, waren getroffen en daarom moesten kunnen steunen op hulp van de (lokale) overheid.

Het voert te ver om alle passages uit het rapport in dit verband te noemen. Maar een aantal, naar de bevinding van de commissie, essentiële aspecten uit het rapport willen wij op deze plaats naar voren halen.

Registratie

De gemeente Amersfoort deed, net als de andere Nederlandse gemeenten was opgelegd, het voorwerk dat nodig was voor de anti-joodse maatregelen, de roof en de deportaties: het administratief en minutieus registreren van de woon- en verblijfplaats. Deze informatie vond zijn weg naar het landelijk bevolkingsregister en andere (overheid) instanties. Hoewel registratie verplicht was, deed de gemeente, in tegenstelling tot sommige andere gemeenten, niets om hier onderuit te komen.

Onderwijs

De gemeente Amersfoort was uitvoerder van het besluit om joodse leerlingen te scheiden van niet-joodse en had daarvoor een aparte school opgericht en gefinancierd. Feitelijk is het apart zetten van joodse leerlingen een verdere stap in de richting van de ontmenselijking, zoals eerder de registratie, het ontslag van joodse ambtenaren, en de Liro-Verordening.

Bezittingen joodse gemeente

De gemeente Amersfoort heeft opdracht gegeven tot of tenminste de sloop toegelaten van het interieur van de synagoge en het verder aanbrengen van schade aan het gebouw. De schade die daarmee is aangericht raakt zowel de individuele (geloofs-)beleving van de joodse inwoners als de materiële schade van dat moment en later herstel. De gemeente toonde geen enkele empathie voor de geloofsbeleving van haar eigen joodse inwoners. Evenmin toonde de gemeente enige bereidheid het joodse erfgoed, dat mede door gemeentelijk toedoen of nalaten zwaar werd beschadigd, als gemeentelijke verantwoordelijkheid te zien.

Het onderzoek laat met betrekking tot de synagoge het volgende zien:

- Het gesloopte interieur van de synagoge werd voor een deel verkocht; een ander deel werd opgeslagen of hergebruikt. Hetzelfde gold voor een 'bijgebouw' van de joodse gemeente.
- Na de oorlog bezat de sterk gedecimeerde joodse gemeente de middelen niet om de synagoge te herstellen. Voor enkele herstelwerkzaamheden die verricht werden kwam het geld van de Liro (de met de bezetter samenwerkende bank waar geld gedwongen gestald was van de joodse gemeente). Kortom de joodse gemeente betaalde herstelwerkzaamheden deels met eigen geld. Een deel werd bekostigd door het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting.

- De gemeente Amersfoort droeg niet bij in de kosten van herstel, maar wees de joodse gemeente na de oorlog wel op haar verplichting tot verdergaand onderhoud voor eigen rekening.

Wat betreft de joodse begraafplaatsen aan de Bloemendalsestraat en de Soesterweg is duidelijk geworden dat de joodse gemeente de kosten voor herstel van oorlogsschade geheel zelf moest betalen.

Rol gemeentepolitie

De gemeentepolitie arresteerde joodse bewoners en joodse onderduikers, haalde joden op van huis (na de oproep op last van de bezetter om naar Amsterdam te 'verhuizen') en bracht ze naar het station. Amersfoortse burgers dus, die geen enkele overtreding hadden begaan. Kortom, de gemeentepolitie heeft loyaal meegewerkt aan de deportatie van de Amersfoortse joden en van joden die in Amersfoort waren ondergedoken.

Roerende goederen

Nadat de joodse bewoners uit hun huizen waren afgevoerd, werden hun woningen leeggehaald door de politie of door bedrijven in opdracht van de politie, of door de Einsatzstab Rosenberg. De gemeente Amersfoort liet de inboedels opslaan. Radio's, fietsen werden in beslag genomen en na de oorlog -evenals de inboedels- meestal niet gerestitueerd.

Rechtsherstel algemeen

Toen na de oorlog de democratie was hersteld, heeft de gemeente Amersfoort niets gedaan om dat wat onder de bezetting was aangericht op enigerlei wijze te corrigeren. Uit de Amersfoortse archieven blijkt dat er geen enkele specifieke aandacht was voor joodse burgers die de oorlog hadden overleefd. Het rechtsherstel na de oorlog kenmerkte zich door een uiterst technocratische benadering, dat wil zeggen zonder enig blijk van inlevingsvermogen. Een voorbeeld daarvan is de rechtszaak over Kon. Wilhelminalaan 28, waarvoor we verder verwijzen naar het rapport. Er werd geen rekening gehouden met het feit dat joden als speciale groep waren vervolgd en beroofd door de bezetter. De kosten voor de bewindvoering van joods bezit en van vermogens werden betaald uit diezelfde vermogens. Feitelijk is hier sprake van nieuwe ontrecting.

Afrondend

Het bovenstaande is voor ons afdoende onderbouwing om te concluderen dat er in Amersfoort sprake is geweest van moreel laakbaar gedrag van de gemeente tegenover haar joodse inwoners. Herkenning en erkenning van deze punten doen recht aan het gevoel van systematische verwaarlozing van de joodse Amersfoorters. Nog steeds, ongeveer tachtig jaar na de Tweede Wereldoorlog, heerst onder joodse Nederlanders en dus ook onder joodse Amersfoorters een gevoel van miskennis door het uitblijven van erkenning van hun collectieve ontrecting en ontmenselijking door de overheid. Niet als mens gezien worden, wordt door hen ervaren als één van de meest pijnlijke trauma's van de Tweede Wereldoorlog.

Overwegingen

Het is niet aan de leden van de begeleidingscommissie een afweging te maken hoe met de inhoud van het rapport en onze conclusies om te gaan. Niettemin zijn wij zo vrij u enkele overwegingen aan te dragen.

Het willen leren over wat er in Amersfoort heeft kunnen gebeuren, is wat ons betreft een startpunt in de ontwikkeling van het eigen morele kompas bij de lokale overheid en onder de bevolking. Daartoe moeten volgens de commissie de lokale overheid en haar gekozen vertegenwoordigers het initiatief nemen en stappen zetten. Die stappen kunnen op verschillende manieren en plekken vorm krijgen, op

het stadhuis zelf, maar ook in de Amersfoortse gemeenschap, waarbij de aandacht uit zou moeten gaan naar de jongeren, maar zeker ook naar de volwassen bevolking.

Wij hopen dat met deze fase van rechtsherstel, ingeluid met het onderzoeksrapport en deze brief, de nog steeds levende emotionele gevoelens die joodse families van generatie op generatie met zich meedragen op een empathische wijze aangesproken worden.

De commissie heeft naar beste inzichten geprobeerd haar opdracht te vervullen en u inzicht te verschaffen in de rol van de gemeente Amersfoort in de ontrecting van haar joodse bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog en bij het rechtsherstel daarna. Over het rapport en de overwegingen zoals geformuleerd in deze brief gaan wij graag met u in gesprek.

Met vriendelijke groet,

Namens de Begeleidingscommissie *Onderzoek ontrecting en rechtsherstel joods onroerend goed en joodse inwoners Amersfoort*

S. de Leeuw, voorzitter

Contact: Saskia van den Bergh-Ebbenhorst: S.vandenBerg-Ebbenhorst@amersfoort.nl

De commissieleden zijn naast S. de Leeuw als voorzitter (oud-voorzitter Nederlandse Israëlitische Gemeente Amersfoort), mevrouw L.I. Son (voorzitter Progressief Joodse Gemeente Midden Nederland), A. Veldhuizen (oud-notaris te Amersfoort), J.W. van Lieshout (oud-voorzitter Stichting Herdenkingsstenen Amersfoort), en mevrouw Ch. Menting (Gemeentearchivaris Archief Eemland).